

Wojciech Zglobicki, wojciech.zglobicki@umcs.pl

Joanna Smyk, Artur Kabala

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, UMCS w Lublinie

Ocena oferty wybranych obiektów militarnych na obszarze Polski dla potrzeb turystyki dzieci i młodzieży

Słowa kluczowe: turystyka militarna, turystyka dzieci i młodzieży, waloryzacja turystyczna

Abstrakt:

Obiekty militarne stanowią istotny walor turystyczny, zwłaszcza z punktu widzenia turystyki dzieci i młodzieży. Szczególnie ważna jest ich funkcja poznawcza, edukacyjna i patriotyczna. W pracy dokonano przeglądu najważniejszych atrakcji militarnych z obszaru Polski mogących zainteresować młodych turystów oraz dokonano analizy oferty wybranych obiektów w tym zakresie. Opisano przykłady dobrych praktyk. Wykonano również waloryzację turystyczną, ze zwróceniem uwagi na ofertę adresowaną dla dzieci i młodzieży. Na podstawie jej wyników określono zróżnicowanie badanych obiektów w zakresie walorów turystycznych. Wskazano jakie działania powinny być podjęte w celu poprawy tej oferty.

Wprowadzenie – turystyka militarna

Obiekty militarne budzą bardzo duże zainteresowanie wśród dzieci i młodzieży, realizując przy tym dwie istotne funkcje: edukacyjną i patriotyczną. Turystyka militarna jest jedną z oryginalnych form podróży uprawianych w wolnym czasie, która w ostatnich latach zyskuje coraz więcej amatorów. W Polsce występuje znacząca ilość atrakcji turystycznych związanych z działaniami wojennymi, trudno znaleźć na mapie naszego kraju miejsca, gdzie na przestrzeni wieków nie toczyłyby się bitwy lub nie budowano by obiektów czy linii obronnych [Mikos von Rohrscheidt 2009a, s. 20-24]. Osoby zainteresowane tą tematyką mogą zwiedzać pola bitew toczonych podczas wojen wpływających na losy wielu krajów, oglądać wystawy muzeów militarnych, brać udział w inscenizacjach batalistycznych czy wreszcie podziwiać monumentalne budowle obronne.

Z uwagi na przewagę walorów poznawczych, turystykę militarną zalicza się do turystyki kulturowej. A. Mikos von Rohrscheidt [2011a s. 14] definiuje turystykę militarną jako: „Podróże turystyczne mające za cel uzyskanie osobistego doświadczenia lub edukację, w których istotną częścią programu, decydującą o podjęciu podróży lub udziale w niej, jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy”. Autor ten wprowadza pojęcie *militarna turystyka kulturowa*.

Ocenia się, że w Polsce znajduje się około 16 tysięcy różnych obiektów militarnych, zaczynając od murów obronnych, poprzez twierdze i zamki, na obronnych zespołach kończąc [Jędrzyński, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 9]. Obiekty historyczne o znaczeniu militarnym zalicza się do krajoznawczych atrakcji o istotnym znaczeniu dla ruchu turystycznego [Chylińska 2006; Kowalczyk 2009, 2011; Stach 2013]. Bardzo mało jest turystów, którzy nie zainteresowaliby się prastarymi grodami, zamkami, twierdzami, fortyfikacjami lub ruinami, dotyczy to przede wszystkim dzieci i młodzieży [Kamel 2012, s. 6]. Ważną kwestią jest wykorzystanie tych zasobów turystycznych jako atrakcji, poprzez właściwe ich przygotowanie do zwiedzania, promocję zarówno dla dorosłych jak i dla dzieci i młodzieży. Dużą szansą rozwoju ich funkcji turystycznej może być utworzenie tematycznej oferty skierowanej właśnie do najmłodszych. Wydaje się, że spośród różnych form turystyki kulturowej zwiedzanie obiektów militarnych wzbudza wśród dzieci i młodzieży największe

zainteresowanie, a co za tym idzie ukształtowanie „dziecięcego turysty militarnego” jest stosunkowo najprostsze [Kamel 2012, s. 11]. Rozbudzone w ten sposób zainteresowanie obiektami kulturowymi może być następnie rozwijane. Zorganizowane grupy młodzieży szkolnej stanowią najliczniejszą grupę odwiedzających (około 25% ogółu) [Stach 2013, s. 215].

Atrakcje turystyki militarnej na terenie Polski istotne z punktu widzenia turystyki dzieci i młodzieży to: pola bitew, budowle obronne różnego rodzaju oraz muzea. Do najważniejszych pól bitewnych w Polsce zaliczyć można między innymi: Płowce (1331), Grunwald (1410), Raławice (1794), wschodnie okolice Warszawy (1920), Westerplatte (1939). Z kolei do najbardziej znanych warowni rycerskich na obszarze naszego kraju należą: zamki krzyżackie, zamki na Szlaku Orlich Gniazd, zamki Dolnego Śląska. Są to z całą pewnością obiekty atrakcyjne turystycznie, przy czym poziom wykorzystania ich potencjału jest zróżnicowany [Mikos von Rohrscheidt 2010b; Cynarski 2012]. Również twierdze i zespoły obronne są ważnym elementem kulturowego krajobrazu Polski. Większa ich część usytuowana jest w miejscach o szczególnych walorach naturalnych. Aktualnie twierdze znajdujące się na terytorium Polski, wyłączając nieliczne przypadki, są zaniedbane i zniszczone, niektóre pełnią funkcje magazynów [Mikos von Rohrscheidt 2009a, s. 27]. Od niedawna, wysiłkiem pasjonatów turystyki militarnej, odzyskują pierwotny wygląd, jednocześnie stając się coraz częściej i chętniej odwiedzanymi przez turystów.

Fortyfikacja to rodzaj budowli obronnej charakterystycznej dla końca XIX i początku XX wieku. Charakterystyczną cechą tego typu budowli jest ich rozproszona struktura. Obiekt taki składa się z licznych pojedynczych elementów (fortów), funkcjonalnie powiązanych ze sobą oraz tworzących wspólną linię obrony. Ostatnia wojna w Polsce pozostawiła po sobie liczne materialne świadectwa w postaci fortyfikacji i umocnień polskich, niemieckich oraz radzieckich. Inwentarz zachowanych schronów zbudowanych po I wojnie światowej liczy w Polsce ponad 3600 obiektów [Jędrysiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 173]. Na obszarze naszego kraju funkcjonuje również wiele muzeów militarnych. Atrakcyjne turystycznie muzea wpływają na wielkość ruchu turystycznego oraz na siłę oddziaływania na turystów. Odwiedzanie muzeów we współczesnym świecie jest zjawiskiem społecznym, w którym udział biorą miliony ludzi.

Celem pracy jest ocena walorów turystycznych wybranych obiektów militarnych, ze szczególnym uwzględnieniem oferty skierowanej do młodych turystów. Dokonano w niej przeglądu najważniejszych typów atrakcji militarnych istotnych z punktu widzenia dzieci i młodzieży, przedstawiono ofertę wybranych obiektów przeznaczoną dla tej grupy turystów, oraz wykonano waloryzację turystyczną.

Metoda badań

Ocenię walorów turystycznych, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb dzieci i młodzieży, poddano 17 reprezentatywnych obiektów militarnych podzielonych na cztery grupy:

- a) zamki (Muzeum Zamkowe w Malborku, Zamek w Ogrodzieńcu, Zamek Królewski na Wawelu, Zamek Czocho),
- b) twierdze (Twierdza Zamość, Twierdza Srebrna Góra, Fort XII Werner-Twierdza Przemyśl, Twierdza Boyen),
- c) muzea (Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni, Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie),
- d) bunkry i inne instalacje militarne z okresu II wojny światowej (Twierdza Ustka, Kompleks Mamerki, Kompleks Rzeczka, Park historyczny Blizna, Międzyrzeczki Rejon Umocniony, Muzeum Obrony Wybrzeża – Fort Gerharda).

Ryc. 1. Położenie badanych obiektów na tle atrakcji turystyki militarnej.

Obiekty opisywane w pracy: A – nowożytnie fortyfikacje, B – muzea, C – parki historyczne, D – twierdze, E – zamki. Pozostałe atrakcje militarne: F – nowożytnie fortyfikacje, G – muzea, H – twierdze.

Źródło: Opracowanie własne, atrakcje turystyki militarnej za: Jędrysiak, Mikos von Rohrscheidt [2011].

Lokalizację obiektów będących przedmiotem badań na tle atrakcji militarnych w Polsce przedstawia rycina 1. Do analizy wytypowano zróżnicowane obiekty o dużym potencjale turystycznym (nie zawsze w pełni wykorzystanym) i dużym znaczeniu dla turystyki dzieci i młodzieży. Są to obiekty, które słynną już od dawna ze swojej bogatej i różnorodnej oferty dla najmłodszych (np. Muzeum Zamkowe w Malborku, Muzeum Powstania Warszawskiego) jak i te, które swoją ofertę dopiero rozwijają (np. Twierdza Zamość) lub prawie jej nie mają (np. Kompleks Mamerki, Kompleks Rzecznka). Źródłem informacji do wykonania waloryzacji były przede wszystkim strony internetowe i publikacje dotyczące wybranych obiektów, rozmowy telefoniczne z pracownikami obiektów oraz własne obserwacje.

Szczegółowa analiza informacji dotyczących badanych obiektów pozwoliła na wyodrębnienie i opisanie oferty, która może być szczególnie istotna z punktu widzenia turystyki dzieci i młodzieży. Z kolei do semi-ilościowej oceny walorów turystycznych wybranych obiektów zastosowano powszechnie wykorzystywaną metodę waloryzacji turystycznej [Nowacka 1984; Sołowiej 1987; Kożuchowski 2005]. W pracy zastosowano metodę bonitacji punktowej. Pierwszy etap prac polegał na gromadzeniu informacji

o obiektach podlegających ocenie i ich cechach metodami kameralnymi i terenowymi. Na ocenę właściwą składają się czynności wstępne, takie jak sformułowanie celu opracowania, wybór skali opracowania, podporządkowanie opracowania określonym potrzebom, wybór pola podstawowego oceny i wybór kryteriów oceny oraz czynności właściwe: bonitacja punktowa i kwalifikacja. Kryterium definiuje się jako cechę obiektu, za pomocą której dokonujemy klasyfikacji zjawisk na danym obszarze.

Bonitacja punktowa polega na zamianie wartości jakościowych na ilościowe, czyli przyznaniu poszczególnym elementom środowiska przyrodniczego i kulturowego określonej liczby punktów. Poszczególnym cechom jakościowym (walorom), przypisuje się odpowiednią liczbę punktów według ustalonej skali. Można je przy tym przyznawać zarówno za występowanie analizowanych elementów potencjału turystycznego (punkty dodatnie), jak i za ich brak lub niską jakość (punkty ujemne) [Duda-Steifert 2015, s. 77]. Na podstawie sum punktów obiekty zostają przyporządkowane do określonej klasy atrakcyjności.

W pracy wyodrębniono cztery grupy kryteriów, punkty przyznawane zostały na podstawie spełnienia wymaganych kryteriów. Przy konstrukcji kryteriów oceny wykorzystano metodę zaproponowaną przez A. Mikosa von Rohrscheidt [2010a, s.135-162] i dokonano jej modyfikacji. Poniżej przedstawiono kryteria i zasady ich punktacji (tabela 1).

Tab. 1. Kryteria oceny walorów turystycznych obiektów militarnych

I. PODSTAWOWA OFERTA TURYSTYCZNA OBIEKTU	
I.A. Cena biletów wstępu	
Do 10 zł	3 pkt
11-20 zł	2 pkt
Powyżej 20 zł	1 pkt
I.B. Stan zachowania obiektu (oznacza to: brak zagrożeń budowlanych dla zwiedzających, estetyczny wygląd zewnętrzny i wewnętrzny, wyposażenie w WC i węzły sanitarne)	
Zadowolający	3 pkt
Niezadowolający	2 pkt
Krytyczny	1 pkt
I.C. Trasy zwiedzania obiektu	
5 i więcej	3 pkt
3-4	2 pkt
2 i mniej	1 pkt
I.D. Liczba języków obcych w ofercie przewodników	
5 i więcej	3 pkt
3-4	2 pkt
2 i mniej	1 pkt
I.E. Dodatkowe punkty (po 2 pkt. za każdą cechę)	
Stali przewodnicy po obiektach w j. polskim	2 pkt
Własna organizacja turystyczna	2 pkt
Czynne grupy rekonstrukcyjne związane z obiektami	2 pkt
Jednodniowe pakiety turystyczne	2 pkt
Sala konferencyjna	2 pkt
II. OFERTA TURYSTYCZNA OBIEKTU DLA DZIECI I MŁODZIEŻY	
Organizacja lekcji tematycznych dla szkół	2 pkt
Projekcja filmów	2 pkt
Bilety ulgowe dla grup szkolnych	2 pkt
Organizacja eventów i mikro-eventów	2 pkt
Zwiedzanie fabularyzowane	2 pkt
Makieta historyczna obiektu	2 pkt
Tablice multimedialne	2 pkt
Gry terenowe na terenie obiektu	2 pkt
III. INFRASTRUKTURA TURYSTYCZNA I KOMUNIKACYJNA	
III A. Dostępność komunikacyjna	
Położenie w odległości mniejszej niż 20 km od drogi głównej (autostrada, droga ekspresowa, krajowa)	2 pkt

Przystanek komunikacji miejskiej lub podmiejskiej w bliskiej odległości od obiektu	2 pkt
Parking dla samochodów osobowych przy obiekcie	2 pkt
Parking dla autokarów przy obiekcie	2 pkt
III B. Dodatkowa infrastruktura	
Oferta pobytowa (noclegi)	2 pkt
Punkt gastronomiczny na terenie obiektu	2 pkt
Punkt informacji turystycznej (np. infokiosk)	2 pkt
IV. POZOSTAŁE CZYNNIKI WPLYWAJĄCE NA ATRAKCYJNOŚĆ OBIEKTU	
Profil na portalu społecznościowym	2 pkt
Własna strona internetowa	2 pkt
System rezerwacji biletów on-line	2 pkt
Przewodnik elektroniczny po obiekcie	2 pkt
Własny materiał informacyjny w obiekcie, jak publikacje monograficzne, przewodniki, albumy	2 pkt
Sklep obiektowy lub kiosk, oferujący przedmioty związane z tematem obiektu	2 pkt
Pozycja w wyszukiwarce Google (pierwsza piątka)	2 pkt
Liczba osób odwiedzających stronę internetową obiektu - powyżej 20 tysięcy	2 pkt

Źródło: opracowanie własne.

Obiekty badań szczegółowych

Zamek w Malborku jest największym ceglany zamkiem gotyckim w Europie. Od 1309 roku był główną siedzibą władz Zakonu Krzyżackiego, kolejno we władaniu Krzyżaków, Polaków, Prusaków. Spełniał w tym czasie różne funkcje, m.in. arsenału, magazynu, koszar, więzienia. Po zniszczeniach podczas II wojny światowej został odnowiony i zrekonstruowany. Muzeum Zamkowe w Malborku rocznie odwiedza około 500 tys. turystów, z czego około 30 % stanowią turyści zagraniczni. Obiekt znajduje się na Liście światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO (1997), od 1994 roku zamek ma status Pomnika Historii. Na jego terenie poprowadzono szereg tras zwiedzania i wiele tematycznych ekspozycji [www.zamek.malbork.pl, 16.05.2015].

Zamek Ogrodzieniec w Podzamczu jest najpiękniejszym i największym zamkiem Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Ruiny otoczone są murem obwodowym długim na 400 metrów, połączonym ze skałkami wapiennymi. Potężna, główna wieża przylegająca do skał wapiennych, ma 6 kondygnacji. Arkadowy dziedziniec główny otoczony jest ze wszystkich stron wysokimi kamiennymi murami. Od południa znajduje się budynek zwany Kurzą Stopą. W skrzydle zachodnim ulokowano wysoką wieżę z machikułami. W tej części zamku znajduje się drugi dziedziniec – dolny. Kolejny dziedziniec – mały, mieści się w skrzydle południowym. Każde skrzydło zamku jest udostępnione zwiedzającym, na wyższe partie prowadzą schody [www.zamkipolskie.com/ogro/ogro.html, 16.05.2015].

Jedną z najbardziej znanych polskich warowni jest Zamek Królewski na Wawelu, zawierający w swoich murach Skarbiec Koronny i Zbrojownię. W Skarbcu pośród insygniów królewskich, eksponowany jest najcenniejszy w zbiorach i polskich dziejach element uzbrojenia: Szczerbiec – koronacyjny miecz królów polskich. W Zbrojowni znajdują się liczne kolekcje białej broni, broni drzewcowej, husarskich zbroi, strzelb, kusz i pistoletów. W sali z paradną bronią umieszczono część łupów z XVII wiecznych kampanii wojsk polskich, w tym trofea z wiedeńskiej odsieczy z 1683 roku. Można również podziwiać militaria ze zbrojowni Jana III Sobieskiego w Żółkwi oraz zbiór zdobycznych chorągwi tureckich i namiotów z kampanii 1683 roku [www.wawel.krakow.pl, 18.05.2016].

Zamek Czocho to interesująca warownia położona w miejscowości Sucha, w województwie dolnośląskim. Powstała on na przełomie lat 1241-1247 z rozkazu czeskiego króla Wacława I Przemyślidy. Kompleks zamkowy posadowiony jest na skałach gnejsowych należących do metamorfiku izerskiego. Najstarszą zachowaną częścią jest, zlokalizowana

przy głównych bramach, wieża ostatecznej obrony, która została obudowana częścią mieszkalną. Obecnie kompleks zamkowy składa się z dwóch podzamczy, górnego i dolnego, fosy z przerzuconym nad nią kamiennym mostem oraz zamku górnego. Na terenie obiektu działa muzeum oraz kompleks hotelarsko-gastronomiczny [www.zamekzocha.com, 12.12.2015].

Fortyfikacje Twierdzy Zamość otaczające miasto zostały wzniesione na przełomie XVI i XVII w. Zamojska Twierdza była jedną z najważniejszych twierdz Rzeczypospolitej Obojga Narodów (tabela 2). Fortecę częściowo rozebrano i zdemobilizowano pod koniec XIX wieku. Niektóre jej elementy, w tym bastiony i arsenał zachowały się do dziś. Na terenie starego przedpola funkcjonuje stała ekspozycja, przedstawiająca broń pancerną i artylerię z okresu II wojny światowej i okresu powojennego; na terenach pofortecznych utworzono planty. W Rotundzie znajduje się Muzeum Martyrologii, a w dawnym arsenale Muzeum Barwy i Oręża „ARSENAŁ” [muzeum-zamojskie.pl, 16.05.2015]. Historyczny zespół miasta jest od 1994 roku Pomnikiem Historii.

Twierdza Srebrna Góra jest to potężna pruska twierdza zbudowana nad Przełęczą Srebrną i nad Srebrną Górą. Stanowi jedyny przykład zachowanej górskiej twierdzy w Polsce. Tworzą ją cztery bastiony (donżony), a w najbliższej okolicy oraz z drugiej strony przełęczy wybudowano kilka mniejszych fortów osłonowych. Podczas zwiedzania można zajrzeć do częściowo odnowionych kazamat fortecznych, przyjrzeć się militariom zgromadzonym na dziedzińcu. Z wałów donżonu rozciąga się rozległy widok na krajobraz Gór Srebrnych. Przed wejściem do donżonu zorganizowana została plenerowa wystawa artylerii, głównie z II połowy XX w. Przygotowana jest szeroka oferta aktywnego zwiedzania obiektu z elementami interaktywnymi [Jędrzyak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 167]. Twierdza ma od 2004 roku status Pomnika Historii. Wchodzi również w skład Fortecznego Parku Kulturowego utworzonego w 2002 [www.nid.pl, 18.05.2015].

Tab. 2. Miejscowości z najciekawszymi obiektami militarnymi w Polsce z okresu od XVII wieku do I wojny światowej

Polska Centralna <ul style="list-style-type: none"> • Twierdza Różan • Twierdza Zegrze • Twierdza Modlin • Twierdza Warszawa 	Pomorze i Kujawy <ul style="list-style-type: none"> • Gdańsk – Wisłoujście • Relikty Twierdzy Tczew • Twierdza Toruń
Podlasie i Mazowsze <ul style="list-style-type: none"> • Twierdza Osowiec • Twierdza Łomża • Odcinek Nowogród • Twierdza Brześć (Terespol) 	Warmia i Mazury <ul style="list-style-type: none"> • Twierdza Boyen (Giżycko)
Małopolska i Podkarpacie <ul style="list-style-type: none"> • Twierdza Kraków • Twierdza Zamość • Twierdza Przemyśl 	Dolny i Górny Śląsk <ul style="list-style-type: none"> • Relikty Twierdzy Głogów • Twierdza Srebrna Góra • Twierdza Kłodzko • Twierdza Nysa • Relikty Twierdzy Koźle
Wielkopolska i Lubuskie <ul style="list-style-type: none"> • Twierdza Poznań • Relikty Twierdzy Kostrzyn 	Pomorze Zachodnie <ul style="list-style-type: none"> • Twierdza Świnoujście • Twierdza Kołobrzeg

Źródło: Jędrzyak, Mikos von Rohrscheidt [2011, s.155].

Fort XII „Werner” należy do potężnego zespołu obiektów obronnych Twierdzy Przemyśl. Fort zlokalizowany w miejscowości Żurawica powstał w latach 1882-1886 i należy do fortów artyleryjskich, jednowałowych. Przez długi okres czasu był własnością wojska,

niedostępną dla zwiedzających. Dopiero w 2010 roku Fort XII „Werner” został otwarty dla turystów. W skład kompleksu wchodzi dobrze zachowane koszary szyjowe, w których podczas zwiedzania możemy podziwiać ekspozycje muzealne umieszczone służących dawniej między innymi jako schrony: amunicyjny i pogotowia. Udostępniona jest również poterna osiowa łącząca obecnie schron główny z fosą i dobrze zachowany w fosie mur przeciwstoku [www.fortwerner.pl, 12.12.2015].

Zlokalizowana na tzw. Wyspie Giżyckiej Twierdza Boyen powstała w latach 1843-1855. Twierdza zaprojektowana dla 3-tysięcznej załogi, zajmuje obszar prawie 100 ha. Kształt Twierdzy przypominający nieregularny sześciobok (gwiazda) z wewnętrznym dziedzińcem wyznacza długi na 2300 m wał ziemno-ceglany tzw. mur Carnota. Do fortyfikacji prowadziły cztery bramy (w tym jedna wodna). Wewnątrz Twierdzy, poza budowlami obronnymi (kaponiere, kojce artyleryjskie, poterny) znajdowała się potężna składnica artyleryjska wraz z budynkami logistycznymi armii. Do 1945 roku Twierdza zachowywała swój militarny charakter pozostając w rękach armii niemieckiej. W 1945 roku przeszła w ręce Wojska Polskiego, które przekazało ją cywilnym zakładom spożywczym. W 1975 roku Twierdza została uznana za zabytek architektury. Obecnie zarządzana jest przez Giżyckie Centrum Kultury [www.boyen.gizycko.pl, 12.12.2015].

Tab. 3. Najważniejsze muzea wojskowe w Polsce

<p>Polska Centralna</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie • Muzeum Powstania Warszawskiego • Muzeum Policji w Warszawie • Muzeum Techniki Wojskowej i Kolekcja Pojazdów Militarnych w Chrycynie • Muzeum Czynu Zbrojnego w Lipcach Reymontowskich 	<p>Pomorze i Kujawy</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pomorskie Muzeum Wojskowe w Bydgoszczy • Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie • Centralne Muzeum Morskie w Gdańsku • Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni • Okręt Muzeum ORP Błyskawica w Gdyni • Muzeum Obrony Przeciwlotniczej w Koszalinie • Muzeum Artylerii w Toruniu
<p>Podlasie i Mazowsze</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Wojska w Białymstoku 	<p>Warmia i Mazury</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Historii i Tradycji Żołnierzy Suwalszczyzny w Suwałkach
<p>Małopolska i Podkarpacie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Wojskowe – Pałac w Dukli • Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie • Zamek Królewski na Wawelu, Skarbiec Koronny i Zbrojownia • Muzeum Armii Krajowej im. Gen. Emila Fieldorfa „Nila” w Krakowie 	<p>Dolny i Górny Śląsk</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Zagłębia w Będzinie (Dział Militariów) • Muzeum Broni Pancernej w Bielsku-Białej • Skansen Uzbrojenia Wojska Polskiego w Jeleniej Górze • Panorama Raławicka we Wrocławiu
<p>Wielkopolska i Lubuskie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Regionalne w Cedyni • Lubuskie Muzeum Wojskowe • Muzeum Broni Pancernej w Poznaniu • Muzeum Powstania Wielkopolskiego w Poznaniu • Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców Wojennych w Żaganiu 	<p>Lubelskie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sala Tradycji Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych w Dęblinie

Źródło: Jędrzyak, Mikos von Rohrscheidt [2011, s. 192].

Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni mieści w centrum miasta w niewielkiej odległości od Skweru Kościuszki (tabela 3). W zbiorach muzeum znajduje się około 20 tysięcy eksponatów, w tym największe w Polsce kolekcje modeli okrętów, napisów burtowych, proporców, bander, mundurów marynarskich, dzwonów okrętowych. Jest to najstarsza placówka w kraju zajmująca się wyłącznie dziejami oręża polskiego na morzu. W odległości 500 m od budynku Muzeum, przy basenie numer 1 (Skwer Kościuszki),

zaczumowany jest okręt Muzeum ORP „Błyskawica”, najstarszy zachowany niszczyciel na świecie. Znajduje się na nim pełne wyposażenie i kolekcja eksponatów związanych z wojennymi losami samego okrętu. Dodatkowo pełni on funkcję reprezentacyjną, odbywają się na nim liczne spotkania, uroczystości. Codzienne życie okrętu obejmuje m.in. elementy ceremoniału morskiego oraz Regulaminu Służby Okrętowej [Jędrysiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 198].

Muzeum Powstania Warszawskiego zostało otwarte w dawnej elektrowni tramwajowej w 2004 roku. Placówka prowadzi działalność badawczo-naukową i przede wszystkim edukacyjną poświęconą dziejom Powstania oraz dorobkowi i historii polskiego państwa podziemnego. Ekspozycja przedstawia codzienność i czyn zbrojny powstańców, pokazuje także jego szerszy kontekst: sytuację międzynarodową oraz powojenne losy jego uczestników w okresie rządów władzy ludowej. Oprócz ekspozycji, m.in. broni, pojazdów, umundurowania, można posłuchać relacji świadków i obejrzeć nagrania walk powstańców, nieludzkie praktyki nazistów oraz zrujnowaną Warszawę. Muzeum Powstania Warszawskiego jest jedną z pierwszych multimedialnych placówek tego rodzaju i najnowocześniejszym muzeum w Polsce [www.1944.pl, 18.05.2015].

Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie to jedno z największych muzeów lotnictwa w Europie. Jego Powstanie związane jest z zorganizowaną w roku 1964 przez Aeroklub Krakowski wielką Wystawą Lotniczą na terenie dawnego lotniska Rakowice-Czyżyny. Placówka prowadzi działalność badawczo-naukową i przede wszystkim edukacyjną poświęconą historii lotnictwa. Jest to jedno z najlepszych muzeów historii lotnictwa na świecie, gromadzące ponad 200 eksponatów oraz 30 tysięcy pozycji bibliotecznych. W skład ekspozycji stałej wchodzi różnego typu samoloty, śmigłowce, szybowce, silniki oraz raketowe systemy przeciwlotnicze. Muzeum jest również organizatorem corocznego Małopolskiego Pikniku Lotniczego, którego celem jest przybliżenie historii i tradycji lotnictwa polskiego [www.muzeumlotnictwa.pl, 12.12.2015].

Twierdza Ustka położona jest przy plaży zachodniej, na wydmie koło portu Ustka. Znajdują się tam cztery niemieckie potężne stanowiska dla dział nadbrzeżnych oraz schrony połączone podziemnymi korytarzami. W bunkrach umieszczono dział kaliber 105 mm, a także cztery mniejsze baterie, które były w stanie wystrzelić pocisk o wadze 20 kg na odległość 17 km. Obecnie bunkry przechodzą prawdziwą metamorfozę. Zadania stworzenia z tych obiektów atrakcji turystycznej podjęli się miłośnicy historii regionu – Joanna i Marcin Barnowscy. Tworzony przez nich „Park spotkań z historią – Ustka” ma charakter edukacyjny i rozrywkowy. W sezonie letnim codziennie istnieje możliwość zwiedzania obiektów z przewodnikiem. Na terenie bunkrów odbywają się także pikniki militarne, połączone z nauką żołnierskich piosenek, degustacją wojskowej grochówki i chleba oraz licznymi historycznymi pokazami i konkursami. W podziemiach prezentowane są wystawy tematyczne [www.bunkryustka.pl, 12.12.2015].

Kompleks Mamerki zlokalizowany jest w województwie warmińsko-mazurskim, nad jeziorem Mamry (tabela 4). W skład kompleksu wchodzi schrony oraz podziemny tunel łączący schron 28 i 30 w „Mieście Brygidy”, zrekonstruowana łódź podwodna U-boot „Kiosk” i 38 metrowa wieża widokowa. W schronach 28 i 30 możemy zwiedzić ekspozycję muzealną dotyczącą najważniejszych wydarzeń II wojny światowej oraz replikę Bursztynowej Komnaty. W Schronie 32 mieści się Muzeum Kanału Mazurskiego, w którym znajduje się rekonstrukcja łodzi podwodnej U-BOOT [www.mamerki.com, 12.12.2015].

Kompleks Rzeczka zlokalizowany jest w województwie dolnośląskim i był elementem instalacji wojskowych budowanych w ramach projektu „Riese”. Jest to zespół podziemnych wyrobisk powstały pod koniec II wojny światowej. W roku 1995 po raz pierwszy otworzono kompleks dla zwiedzających. W skład podziemnej części kompleksu Rzeczka wchodzi trzy równoległe, nie obudowane sztolnie, oraz system poręcznych wyrobisk komorowych, częściowo obudowanych, łączących je ze sobą i tworzących na planie kształt zbliżony

do litery „E”. Wewnątrz kompleksu panuje temperatura od 5 do 7°C. Całkowita długość podziemnych wyrobisk wynosi około 500 m [www.sztolnie.pl, 17.05.2015].

Park historyczny Blizna zlokalizowany jest w województwie podkarpackim, w gminie Ostrów. Powstał on na terenie dawnego niemieckiego poligonu broni raketowej V1 i V2. W skład kompleksu wchodzi barak obozowy, rekonstrukcja rakiety V2, zrekonstruowany fragment okopu obserwacyjnego i ogrodzenia, tory oraz obrysy dawnych budynków. Ekspozycja muzealna pokazuje historię poligonu uwzględniając dużą rolę działającą na tych terenach Armii Krajowej, która przyczyniła się do częściowego unieszkodliwienia zagrożenia stwarzanego przez rakiety V2 [www.parkhistorycznyblizna.pl, 12.12.2015].

Tab. 4. Pozycje i linie obronne oraz najistotniejsze obiekty wojskowe z czasów II wojny światowej na dzisiejszym terytorium Polski

<p>Polska Centralna</p> <ul style="list-style-type: none"> • Schrony kolejowe Jeleń-Konewka 	<p>Pomorze i Kujawy</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pozycja Pomorska • Półwysep Hel • Gdynia – torpedowanie • Gdańsk – Westerplatte • Pozycje polowe Bydgoszcz, Żnin, Jezioro Brodnickie
<p>Podlasie i Mazowsze</p> <ul style="list-style-type: none"> • Odcinek Nowogród • Punkt oporu Wizna • Przedmościa Pułtusk i Różan • Pozycja Mława 	<p>Warmia i Mazury</p> <ul style="list-style-type: none"> • Niemieckie kwatery dowodzenia (m.in. Gierłoż, Mamerki, Pozezdrze) • Kanał Mazurski • Giżycki Rejon Umocniony • Pozycja Olsztyńska • Mazurska Pozycja Graniczna
<p>Małopolska i Podkarpacie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Linia Mołotowa • Schron kolejowy Strzyżów 	<p>Dolny i Górny Śląsk</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kompleks „Olbrzym” • Linia Nysy • Relikty Obszaru Warownego Śląsk • Pozycje Węgierska Górka i Krzyżowa • Pozycje Pszczyna i Bielsko
<p>Wielkopolska i Lubuskie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pozycja polowa Wągrowiec • Łuk Odry-Warty • Relikty Pozycji Odry 	<p>Pomorze Zachodnie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wał Pomorski

Źródło: Jędrysiak, Mikos von Rohrscheidt [2011, s. 173].

Umocniony Łuk Odry i Warty nazwany po II wojnie światowej Międzyrzeckim Rejonem Umocnionym (MRU), którego budowa rozpoczęła się w 1934 roku (formalnie nigdy nie zakończona) stanowił część wschodniego systemu obronnego III Rzeszy. System umocnień rozciąga się na długości ponad 100 km, a tworzy go 106 schronów bojowych. Międzyrzeckie umocnienia bojowe stanowią szczytowe osiągnięcie sztuki fortyfikacyjnej przedednia II wojny światowej i są jednymi z największych umocnień podziemnych na świecie. W obrębie odcinka centralnego międzyrzeckiej linii umocnień znajduje się 21 schronów połączonych labiryntem tuneli o łącznej długości przekraczającej 30 km. Na głębokości około 50 m znajdują się podziemne zespoły magazynowo-koszarowe połączone z kondygnacjami bojowymi i kopułami pancernymi. To właśnie ta część Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego stanowi największą atrakcję Ziemi Lubuskiej [www.bunkry.pl, 16.05.2015].

Muzeum Obrony Wybrzeża w Świnoujściu mieści się w jednym z najlepiej zachowanych obiektów fortecznych w Europie. Fort Gerharda, powstały w latach 1856-1863, którego celem była obrona drogi morskiej do portu, składał się z dwukondygnacyjnej reduty

otoczonej wałem ziemnym i fosą wodną. Przeznaczony był dla około 300 osobowej załogi. Fortyfikacja służyła niemieckiej marynarce wojennej do końca II wojny światowej. W latach 1945-1962 obiekt użytkowała armia radziecka, która w 1962 roku przekazała go w ręce miasta. W 2001 roku miasto wydzierżawiło obiekt grupie miłośników historii, którzy zainicjowali powstanie Muzeum Obrony Wybrzeża. Pierwotnie Muzeum miało charakter wystawy tematycznej, a osobowość prawną placówki muzealnej otrzymało w 2010. Większość spośród ponad 1000 okazów muzealnych stanowią eksponaty przekazane z prywatnych kolekcji tematycznie związane z historią Fortu [www.fort-gerharda.pl, 12.12.2015].

Wyniki

Na podstawie analizy dostępnych materiałów dokonano charakterystyki oferty edukacyjnej i turystycznej poszczególnych obiektów istotnych z punktu widzenia dzieci i młodzieży, a szczegółowy opis został przedstawiony poniżej.

W Muzeum Zamkowym w Malborku organizowane są lekcje tematyczną dla szkół: „Warsztaty kaligrafii i iluminatorstwa”, „Tajemnice Bursztynu”, „Malborscy Świadkowie Historii”, „Gawęda o rycerzu”, „Szlak Zamkowych Tajemnic”. Ta nowa propozycja zwiedzania Muzeum Zamkowego w Malborku skierowana została do dzieci ze szkoły podstawowej i młodszych klas gimnazjum. Klasa szkolna staje się drużyną rycerską, która otrzymuje zadanie odnalezienia ukrytego hasła. Litery poszukiwanych słów można zdobywać na zamkowej trasie, rozwiązując szereg zagadek i wypełniając zadania stawiane przez mistrza drogi (przewodnik w stroju historycznym). Skompletowane hasło daje młodym odkrywcom malborskich tajemnic możliwość spotkania z wielkim mistrzem zakonu. Dzieci uczestniczące aktywnie w zamkowej przygodzie, uzyskują wiele informacji o twierdzy nad Nogatem, zakonie krzyżackim, Królestwie Polskim i kulturze wieków średnich. Organizowane są inscenizacje: „Obłężenie Malborka”, „Nocne Zwiedzanie”, „Światło i dźwięk”. Możliwe jest również zwiedzanie z przewodnikiem ubranym w strój Rycerza Krzyżackiego.

W ofercie zamku w Ogródzieńcu znajdują się lekcje tematyczne dla szkół: „Co kryją jurajskie skały?”, „Historia w Ziemi ukryta”, „Śladami I i II wojny światowej”, „Ewolucja architektury obronnej Jury”. Odbywają się eventy i mikro-eventy¹: „Wieczór z duchami”, „Pokazy Rycerskie na Zamku”. Możliwe jest zwiedzanie zamku z bractwem rycerskim pod tytułem: „Animowane zwiedzanie Zamku czyli piękno historii na żywo”.

Na zamku na Wawelu odbywają się lekcje muzealne dla wszystkich grup wiekowych; „Królowie na Wawelu – życie codzienne”, „Gawęda o rycerzu”, „Rycerz i kultura rycerska”. Na zajęciach dzieci zapoznają się z drogą do godności rycerskiej czyli od funkcji pazia, potem giermka do pasowania na rycerza. Następnie przedstawiana jest rola rycerza w społeczeństwie i jego obowiązki wobec króla i państwa. Przy eksponatach omawiane jest uzbrojenie (zbroje, różnorodna broń biała bojowa i turniejowa) oraz formy walki zarówno w turniejowych szrankach jak i na polu bitwy. Lekcję kończy pokaz miecza i przyłbicy. Organizowane są eventy mikro-eventy: „Wawelskie spotkania z historią i sztuką”, a także tematyczne zwiedzanie z przewodnikiem: „Jan III Sobieski i jego czasy”, „Życie codzienne i obyczaje średniowiecza”.

Zamek Czocha posiada zarówno obszerną ofertę turystyczną jak i hotelarsko-gastronomiczną. Zamek można zwiedzać z przewodnikiem w ciągu dnia, jak również podczas cyklicznego „Nocnego Zwiedzania Zamku Czocha”, któremu towarzyszą pokazy walk

¹ „Mikro-event oznacza krótką (trwającą od około dziesięciu minut do półtorej godziny) imprezę dla turystów, organizowaną na zamówienie grupowe, mającą związek z tematem szlaku lub jego historią albo charakterem jego poszczególnych obiektów” A. Mikos von Rohrscheidt [2009b, s. 16]

i tańców średniowiecznych. Zamek Czocha organizuje również mikro-eventy takie jak Multimedialna Sala Tortur. Zwiedzający mogą również skorzystać z bazy hotelarsko-gastronomicznej oferującej specjalne oferty takie jak Pakiet „Romantyczny” w Zamku Czocha.

W programie zwiedzania Trasy Turystycznej Twierdzy Zamość w sezonie turystycznym odbywa się projekcja filmu dotyczącego historii Twierdzy w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Co roku organizowane jest plenerowe widowisko „Szturm Twierdzy Zamość”.

W Twierdzy Srebrna Góra organizowane są lekcje tematycznych dla szkół: „Lekcja plastyki w pracowni ceramiki”, „Wakacyjne warsztaty dla kolonii”, „Warsztaty historyczne”. W ramach zajęć młodzież uczestniczy w trwającym 25 minut pokazie multimedialnym będącym wprowadzeniem do epoki napoleońskiej. Następnie uczestniczy w zajęciach praktycznych i jednocześnie zwiedza izbę pamiątek Regimentu Srebrnogórskiego. W ramach zajęć odbywa się także np. nauka krzesania ognia. Warsztaty kończą się pokazem obsługi broni skałkowej oraz repliki XVIII wiecznej armaty, łącznie z salwą na wiwat! Odbywają się projekcje filmu „Twierdza Srebrna Góra”. Organizowane są eventy i mikro-eventy: Święto Twierdzy i rekonstrukcja bitwy 13 czerwca, koncerty symfoniczne. Możliwe jest zwiedzanie z poszukiwaniem ukrytego skarbu dla grup dzieci i młodzieży po wcześniejszej rezerwacji. Organizowane są tu również dłuższe pobyty dla grup młodzieży podczas ferii zimowych i wakacji.

Fort XII „Werner” posiada bogatą ofertę skierowaną zarówno do osób prywatnych jak i firm. Na terenie Fortu wynająć można sale konferencyjne, organizować imprezy okolicznościowe i plenerowe wraz z cateringiem i grupą rekonstrukcyjną. Cyklicznie organizowane są inscenizacje historyczne, podczas których obserwatorzy mogą przenieść się w czasy I Wojny Światowej. Fort Werner jest również jednym z najważniejszych punktów na trasie pieszych rajdów szlakiem Twierdzy Przemyśl organizowanych dla dzieci i młodzieży. Planowane jest również uruchomienie na terenie obiektu szkoły przetrwania.

Zwiedzanie obiektów Twierdzy Boyen w Giżycku odbywa się w ramach trzech wyznaczonych tras turystycznych o różnym stopniu trudności. Istnieje możliwość oprowadzenia grupy przez licencjonowanych przewodników PTTK. Dawne laboratorium prochowe zaadaptowano na muzeum broni i pracownię dydaktyczną, a stajnię z wozownią na salę wystawienniczą. Na terenie twierdzy odbywają się cyklicznie wydarzenia kulturalne. Na szczególną uwagę zasługuje coroczne Święto Twierdzy, w czasie którego głównymi atrakcjami są inscenizacje historyczne z udziałem grup rekonstrukcyjnych. Dodatkowo w porozumieniu z Zarządcą istnieje możliwość organizacji gier terenowych i wydarzeń kulturalnych dla różnych grup wiekowych.

W ofercie Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni znajdują się lekcje muzealne „Obrona wybrzeża w 1939 roku”. Są to zajęcia dla tych miłośników historii pragnących poznać przebieg walk prowadzonych na Pomorzu. Zakres tematyczny obejmuje omówienie potencjału bojowego polskiego wojska we wrześniu 1939 roku, obronę Westerplatte, Gdyni oraz Helu. Lekcja ilustrowana jest prezentacją multimedialną: „O tradycjach i zwyczajach marynarskich kilka słów”. Zwiedzający mogą wziąć udział w grze muzealnej „Marynarka Wojenna wczoraj i dziś”.

Muzeum Powstania Warszawskiego w Warszawie organizuje lekcje tematyczne dla szkół. Posiada w swojej ofercie ponad 15 propozycji przystosowanych do wszystkich etapów kształcenia. Uczniowie zapoznają się z podstawowymi faktami dotyczącymi Powstania, Kim byli Powstańcy? Jak wyglądali? W jakich sytuacjach się znajdowali? Aby znaleźć odpowiedzi na te pytania, klasa tworzy oddział powstańczy. W trakcie zajęć dowiadują się, kto wchodził w jego skład i jakich zasad Powstańcy mieli przestrzegać. Zwiedzanie ekspozycji w szyku oddziału powstańczego pozwala uczniom odnaleźć emocje i zachowania towarzyszące uczestnikom tamtych wydarzeń. W kinie Palladium wyświetlane są trzy powstańcze kroniki

filmowe Biura Informacji i Propagandy AK, pokazywane w czasie Powstania. Organizowane są eventy i mikro-eventy: „Spotkania z Historią”, „Obchody wybuchu Powstania Warszawskiego”, „Spotkania z polskimi fotografami wojennymi” i wiele innych. Zwiedzanie odbywa się z przewodnikiem ucharakteryzowanym na uczestnika Powstania Warszawskiego. Organizowana jest gra terenowa „Twoja Klisza z Powstania”

Muzeum Lotnictwa Polskiego jest organizatorem szeregu eventów i mikro-eventów skierowanych zarówno dla dzieci i młodzieży jak i dla osób dorosłych. Zaliczyć można do nich: warsztaty modelarskie „FLY HIGH”, Spotkania przy samolocie, pokazy filmów lotniczych, urodziny przy samolocie oraz lotnicze przedszkole. Ponadto organizowane są lekcje dla uczniów szkół o tematyce: „Pierwsza wizyta w Muzeum Lotnictwa Polskiego”, „Godło i barwa w lotnictwie”, „Lotnictwo sanitarne i ratownicze”, „Historia lotniska Rakowice-Czyżyny”, „Rekordy lotnicze”, „Szybownictwo”, „Komunikacja lotnicza”, „Polska technika lotnicza w XX wieku”.

W twierdzy Ustka odbywają się projekcje filmu 3D „Bunkry Bluchera”. Organizowane są eventy i mikro-eventy: „Kiermasz militarny”, „Historyczne czwartki”. Po obiekcie oprowadzają przewodnicy stylizowani na oficerów armii niemieckiej. Możliwa jest organizacja poszukiwania skarbów z wykrywaczem metalu czy leśny survival.

Oferta kompleksu „Mamerki” cechuje się dużą różnorodnością, dzięki czemu wzbudza ona zainteresowanie u dzieci i młodzieży. Na terenie obiektu znajdują się takie atrakcje jak zwiedzanie schronów i podziemnego tunelu, w których zlokalizowane są ekspozycje muzealne opowiadające o historii II wojny światowej, replika skradzionej z Carskiego Sioła Bursztynowej Komnaty, Muzeum Kanału Mazurskiego zawierające zrekonstruowaną łódź podwodną U-Boot oraz wieża widokowa. Wszystkie obiekty na terenie kompleksu można zwiedzać wraz z przewodnikiem w jednym z czterech języków (po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym).

Kompleks Rzecznica jest jednym z sześciu podziemnych obiektów militarnych należących do projektu „Riese”. Podczas zwiedzania kompleksu wraz z przewodnikiem, turyści mogą obserwować eksponaty muzealne nawiązujące do działalności III Rzeszy na tych terenach. Obiekt ten nie posiada w swojej ofercie specjalnych atrakcji skierowanych do najmłodszych turystów. Ich zainteresowanie wzbudzić może makieta rakiety V2 oraz egzemplarz działa przeciwlotniczego znajdującego się przez wejściem do sztolni. Badania prowadzone wśród turystów wskazały, że 95% ocenia kompleks jako atrakcję turystyczną [Stach i in. 2014, s. 45].

Park historyczny Blizna jest organizatorem zlotów historyczno-militarnych, podczas których dzieci i młodzież może uczestniczyć w inscenizacjach historycznych obrazujących wydarzenia z czasów II wojny światowej, ćwiczeniach i konkursach na stanowiskach militarno-sprawnościowych oraz obserwować pokazy grup rekonstrukcyjnych. Park historyczny angażuje się również w edukację dzieci i młodzieży poprzez organizację konkursów historycznych dotyczących okresu II wojny światowej.

Zwiedzanie podziemnych obiektów bojowych Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego możliwe jest w Pniewie (Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy w Pniewie) oraz Boryszynie (tzw. Pętla Boryszyńska). W Pniewie udostępniono 3 trasy turystyczne a zwiedzanie możliwe jest tylko z przewodnikiem. Trasa „krótka”, trwająca 1,5 h i poprzedzona prelekcją przewodnika w sali muzealnej, obejmuje spacer naziemną ścieżką dydaktyczną, prowadzi do powierzchniowych elementów umocnień oraz podziemnych wewnątrz obiektów bojowych i komunikacyjnych. Trasa „długa” (2,5h) została „rozbudowana” o podziemny dworzec kolejki wąskotorowej. Dodatkowo istnieje możliwość zwiedzania naziemnych obiektów fortyfikacyjnych wzdłuż zaproponowanych tras rowerowych oraz wariant połączony z atrakcjami na powierzchni (m.in. ognisko, poszukiwanie skarbów, tor komandosa) dedykowany w szczególności wycieczkom szkolnym.

Oferta zwiedzania Muzeum Obrony Wybrzeża w Świnoujściu skierowana jest do wszystkich grup wiekowych. Turyści formowani są w tzw. „plutony szkolne” i poznają Muzeum w towarzystwie pruskiego żołnierza, przechodząc „szkolenie wojskowe”, które wraz ze zwiedzaniem ekspozycji muzealnej zazwyczaj trwa około 100 minut. Muzeum organizuje również Dni Twierdzy, w czasie których głównymi wydarzeniami są inscenizacje historyczne organizowane przez grupy rekonstrukcyjne. Muzeum oferuje również możliwość organizacji wycieczek szkolnych i imprez okolicznościowych. Od maja 2014 roku turyści w ramach łączonego biletu wstępu mogą również zwiedzić zimnowojenny obiekt militarny – Podziemne Miasto na Wyspie Wolin, nad którym mecenat sprawuje Muzeum Obrony Wybrzeża w Świnoujściu.

Oferta turystyczna obiektów jest zróżnicowana, co wynika z ich znaczenia, wielkości, okresu funkcjonowania (tabela 5). Na podstawie przeprowadzonej kompleksowej oceny wyróżnić można obiekty o wysokiej, średniej i niskiej atrakcyjności turystycznej. Do pierwszej grupy należą: Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Zamkowe w Malborku, Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie, MMW w Gdyni, Twierdza Srebrna Góra. Z kolei najslabiej ocenione zostały takie obiekty jak: Kompleks Mamerki, Twierdza Ustka, Zamek w Ogrodzieńcu, Twierdza Boyen, Kompleks Rzecznica, Międzyrzecki Rejon Umocniony.

W pierwszej kategorii „Podstawowa oferta turystyczna obiektu” najwięcej punktów uzyskały: Twierdza Srebrna Góra, Zamek Czocha, Muzeum Lotnictwa w Krakowie których oferta turystyczna jest rozbudowana. Najmniej punktów w tej kategorii otrzymały: MMW w Gdyni, Muzeum Zamkowe w Malborku, kompleks Rzecznica, Kompleks Mamerki, Twierdza Ustka (tabela 5).

W przypadku oceny oferty turystycznej obiektu dla potrzeb turystyki dzieci i młodzieży, maksimum punktów uzyskały trzy obiekty Muzeum Lotnictwa w Krakowie, Muzeum Zamkowe w Malborku oraz Muzeum Powstania Warszawskiego. Wysoko ocenione zostały również Twierdza Srebrna Góra, Zamek Królewski na Wawelu, Skarbiec i Zbrojownia. Z kolei najmniej punktów uzyskały Kompleks Mamerki, Twierdza Boyen, MMW w Gdyni, Kompleks Rzecznica (tabela 5).

Obiektami charakteryzującymi się obecnością najlepszej infrastruktury (w obiekcie i jego otoczeniu) są: Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Lotnictwa, Twierdza Zamość, Muzeum Zamkowe w Malborku oraz Zamek Królewski na Wawelu. Wysoko ocenione zostały również Twierdza Srebrna Góra, Park historyczny Blizna, Twierdza Boyen, Kompleks Rzecznica. Najslabszą infrastrukturę turystyczną posiadają Twierdza Ustka, Fort Werner, Muzeum Obrony Wybrzeża (tabela 5).

W kategorii „Pozostałe czynniki wpływające na atrakcyjność obiektu” brano pod uwagę m.in. strony na portalach społecznościowych, posiadanie strony internetowej i systemu rezerwacji biletów on-line, możliwość wypożyczenia audioprzewodnika, własny materiał informacyjny w obiekcie, sklep obiektowy lub kiosk, oferujący przedmioty związane z obiektem. Najwięcej punktów w tej kategorii uzyskały: Muzeum Powstania Warszawskiego i Muzeum Zamkowe w Malborku (maksymalna ocena), a także Twierdza Srebrna Góra, Zamek Królewski na Wawelu, Muzeum Obrony Wybrzeża (tabela 5).

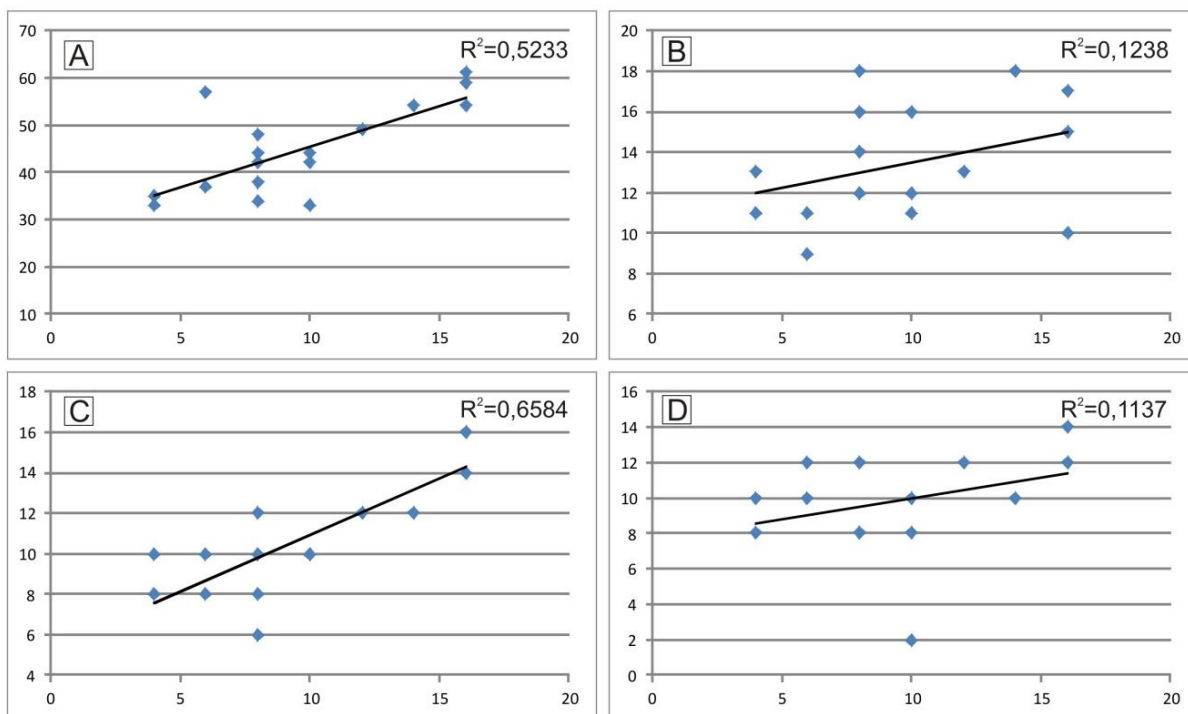
Tab. 5. Wyniki oceny walorów turystycznych wybranych obiektów militarnych

Obiekt	I. Podstawowa oferta turystyczna obiektu	II. Oferta turystyczna obiektu dla dzieci i młodzieży	III. Infrastruktura turystyczna i komunikacyjna	IV. Pozostałe czynniki wpływające na atrakcyjność	Suma
Muzeum Powstania Warszawskiego	15	16	14	16	61
Muzeum Zamkowe w Malborku	16	16	12	16	60
Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie	17	16	12	14	59
Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni	9	6	12	8	57
Twierdza Srebrna Góra	18	14	10	12	54
Zamek Królewski na Wawelu	13	12	12	12	49
Zamek Czocha	18	8	12	10	48
Fort XII „Werner”, Twierdza Przemyśl	16	10	8	10	44
Muzeum Obrony Wybrzeża – Fort Gerharda	16	8	8	12	44
Twierdza Zamość	14	8	12	8	42
Park historyczny Blizna	12	10	10	10	42
Międzyrzecki Rejon Umocniony	12	8	8	10	38
Kompleks Rzeczka	11	6	10	10	37
Twierdza Boyen	13	4	10	8	35
Zamek w Ogrodzieńcu	12	8	8	6	34
Twierdza Ustka	11	10	2	10	33
Kompleks Mamerki	11	4	8	10	33
Maksymalna możliwa ocena	22	16	14	16	68

Atrakcyjność turystyczna: 33-42 pkt. – niska; 43-52 pkt. – średnia; > 52 pkt. – wysoka

Źródło: Opracowanie własne.

Dokonano również analizy zależności pomiędzy wynikami oceny oferty turystycznej dla potrzeb dzieci i młodzieży a pozostałymi ocenami częściowymi (rycina 2). Pozwoliło to na analizę komplementarności oferty. Atrakcyjna oferta dla potrzeb turystyki dzieci i młodzieży występuje w obiektach charakteryzujących się wysoką oceną sumaryczną oraz dobrą promocją. Natomiast relacje z podstawową ofertą turystyczną oraz infrastrukturą turystyczną i komunikacyjną nie są już tak jednoznaczne.

Ryc. 2. Zależności pomiędzy wynikami oceny (liczba punktów) dla poszczególnych kategorii kryteriów.

A - oferta turystyczna obiektu dla dzieci i młodzieży (oś pozioma) vs. ocena sumaryczna (oś pionowa);

B - oferta turystyczna obiektu dla dzieci i młodzieży (oś pozioma) vs. podstawowa oferta turystyczna obiektu (oś pionowa);

C - oferta turystyczna obiektu dla dzieci i młodzieży (oś pozioma) vs. pozostałe czynniki wpływające na atrakcyjność (oś pionowa);

D - oferta turystyczna obiektu dla dzieci i młodzieży (oś pozioma) vs. infrastruktura turystyczna i komunikacyjna (oś pionowa).

Na rycinie umieszczono liniowe wykresy trendu oraz wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona (R^2).

Źródło: opracowanie własne.

Dyskusja

Z punktu widzenia turystyki oraz odwiedzającej obiekty dzieci i młodzieży największe znaczenie ma atrakcyjne udostępnianie zbiorów, ich fachowe objaśnienie oraz oferta własnych przedsięwzięć edukacyjnych, do których należy zaliczyć zwiedzanie z przewodnikiem, prezentacje kolekcji tematycznych, lekcje i pokazy muzealne, fabularyzowane zwiedzanie, zaopatrywanie w materiały informacyjne. Dzieci i młodzież korzystają wówczas nie tylko z osobistego spotkania z oryginalnymi materiałami, ale opierając się na fachowo przygotowanych zajęciach, mają możliwość w atrakcyjny sposób poszerzyć własną wiedzę. Aby obiekty militarne zmieniały swój wizerunek z tzw. „sanktuariów kultury” na obiekty nowoczesne i atrakcyjne dla młodego turysty, konieczne jest wprowadzanie zmian w sposobie prezentacji ekspozycji. Jest to możliwe poprzez wdrażanie innowacyjnych produktów tak jak ma to miejsce w Muzeum Powstania Warszawskiego oraz w Muzeum Zamkowym w Malborku, które są obiektami z najlepszą ofertą turystyczną skierowaną do dzieci i młodzieży. Znaczenie nowoczesnych środków przekazu w muzeach podkreśla na przykład B. Alejziak [2011, s. 18], analizując oferty edukacyjne wybranych krakowskich placówek muzealnych.

Warto zwrócić uwagę na ofertę eventową omawianych obiektów, w tej kategorii szczególnie interesująca jest propozycja Twierdzy Zamość – coroczna inscenizacja „Szturm

Twierdzy Zamość”. Program eventu nie ogranicza się do rekonstrukcji wydarzeń militarnych, lecz obejmuje także zajęcia edukacyjne, tematyczne zwiedzanie, pokazy tradycji rycerskiej, gry i zabawy dla najmłodszych oraz dodatkowo możliwość zwiedzania historycznego obozu kozackiego. Dobrym przykładem jest również Muzeum Lotnictwa Polskiego, organizujące corocznie Małopolski Piknik Lotniczy. Są to jedne z najważniejszych pokazów lotniczych w Polsce przyciągające zarówno pasjonatów lotnictwa, jak i rodziny z dziećmi. Kolejny przykład świetnie przygotowanej oferty eventowej to „Wieczór z duchami” organizowany na Zamku w Ogrodzieńcu. Jest to propozycja nocnego zwiedzania skierowana do młodzieży, podczas wizyty przewodnik zabiera grupę w podróż po zamkowych zakamarkach, opowiadając owiane legendą historie. Na uwagę zasługuje również coroczne „Święto Twierdzy Boyen” – bogate w przyciągające rzesze turystów inscenizacje historyczne i towarzyszące świętu wydarzenia kulturalne oraz organizacja nocnego zwiedzania Twierdzy w ramach ogólnopolskiej akcji Noc Muzeów. Zagadnienie organizacji przez obiekty militarne własnych eventów cyklicznych podejmuje także A. Mikos von Rohrscheidt [2011b, s. 269]. Podkreśla on, iż w miarę swoich możliwości finansowych obiekty powinny organizować własne eventy powiązane tematycznie z ich typem, dziejami, charakterem i misją. Istotne jest by ofertowany produkt turystyczny był unikatowy i wyjątkowy.

Ważnym elementem oferty turystycznej obiektów militarnych jest posiadanie własnej strony internetowej oraz kont na portalach społecznościowych (np. Facebook). Internet odgrywa obecnie najważniejszą rolę wśród kanałów promocji i informacji turystycznej obiektów militarnych. Wszystkie badane obiekty posiadają strony internetowe. Przeprowadzone analiza dowiodła, że pomimo powszechnie panującej opinii na temat obiektów militarnych jako jednostek mało elastycznych, proponujących sztywny i niezbyt atrakcyjny program zwiedzania, zauważalna jest istotna zmiana w podejściu do najmłodszych turystów. Potwierdzają to opinie rodziców jakie znaleźć można na forach internetowych, np. opinia taty po wizycie w Twierdzy Ustka – „Odwiedziłem razem z synem cały kompleks... bardzo ale to bardzo nam się podobała ;) napiszę więcej jesteście pod dużym wrażeniem rekonstrukcją w bunkrach SUPER, Bardzo duża wiedza przewodnika... miło opowiedziane... mocno polecam. Dopinguję również osoby opiekujące się kompleksem... rozwijajcie się” [<https://www.facebook.com/Twierdza-Ustka>, 16.05.2015]; opinia mamy po wizycie w Twierdzy Srebrna Góra – „Miejsce które warto odwiedzić, znalezione przypadkiem ale warto odwiedzenia. Zwiedzanie z zabawnym przewodnikiem w stroju żołnierza pruskiego nie ma nic wspólnego z nudną lekcją historii, na wesoło, z humorem, to jest to!!!” [www.facebook.com/Twierdza.Srebrna.Gora/reviews, 16.05.2015]; recenzja jednego z rodziców po odwiedzeniu Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni: „Ciekawa wystawa plenerowa uzbrojenia Polskiej Marynarki Wojennej. Blisko plaży. Bilet rodzinny dla 2 dorosłych i 2 dzieci w wieku 6 i 3 lata 22 zł do muzeum i na okręt Błyskawica. Chyba najtańsza atrakcja jaką zwiedzaliśmy:) warto się wybrać, przyjemnie się zwiedza. Polecam!” [pl.tripadvisor.com, 16.05.2015]; głos jednego z odwiedzających Muzeum Obrony Wybrzeża w Świnoujściu – Fort Gerharda: „Fort Gerharda super miejsce na rodzinny wypad, szczególnie dla małych i dużych facetów” [www.facebook.com/fortgerharda/reviews, 12.12.2015].

We wszystkich ocenianych obiektach istnieje oferta adresowana dla dzieci i młodzieży. W świetle wykonanej waloryzacji charakteryzują się one jednak zróżnicowaną atrakcyjnością w tym zakresie. Najwyżej ocenione zostały państwowe placówki muzealne takie jak Muzeum Powstania Warszawskiego czy Muzeum Lotnictwa Polskiego, Muzeum Zamkowe w Malborku. Wysoka ocena wynika tutaj z bogactwa oferty, położenia w dużych miastach, wielkości nakładów, dużej liczby wykwalifikowanych pracowników i przewodników. Są to jednocześnie obiekty licznie odwiedzane przez turystów (tabela 6). Muzea te często współpracują ze szkołami, realizując wspólne projekty edukacyjne.

Tab. 6. Wielkość ruchu turystycznego w badanych obiektach

Obiekt	Liczba turystów
Zamek Królewski na Wawelu, Skarbiec i Zbrojownia	1 255 504
Muzeum Powstania Warszawskiego	437 974
Muzeum Zamkowe w Malborku	418 305
Zamek w Ogrodzieńcu	128 249
Zamek Czocho	100 945
Twierdza Srebrna Góra	52 833
Międzyrzecki Rejon Umocniony	41 366

Źródło: Kruczek [2014, s. 59-68].

Na drugim biegunie znajdują się obiekty militarne będące w rękach prywatnych, są one nastawione przede wszystkim na działalność komercyjną. Nie są finansowane przez państwo i w związku z tym ich oferta dla potrzeb turystyki dzieci i młodzieży jest zazwyczaj uboga. Trzeba jednocześnie stwierdzić iż obiekty takie są przedmiotem zainteresowania młodych turystów ze względu na swój charakter. W większości pochodzą one z okresu II wojny światowej, co przemawia do wyobraźni młodych odbiorców. Należy również podkreślić iż w przeciwieństwie do oferty muzealnej możliwy jest tutaj bezpośredni kontakt zwiedzających z eksponatami – wejście do pojazdów, „zabawa” bronią. Często są to obiekty położone w rejonach odwiedzanych przez turystów masowych (wybrzeża, pojezierza, góry), a więc mogą stanowić ważne uzupełnienie oferty turystycznej regionu. Atutem tych obiektów jest również fakt iż odwiedzane są z własnej inicjatywy, zazwyczaj w czasie wakacji. Ich edukacyjne oddziaływanie na dzieci i młodzież może być zatem większe niż w przypadku „obowiązkowych” wizyt w muzeach organizowanych często podczas wycieczek szkolnych. Badania prowadzone w kompleksie Rzeczka w Górach Sowich wskazały, że większość odwiedzających go turystów uznaje go za obiekt atrakcyjny. Doceniana jest również jego wartość historyczna oraz poziom przekazywanych przez przewodników informacji [Stach i in. 2014, s. 45].

Cenne byłoby podniesienie oferty edukacyjnej obiektów znajdujących się w prywatnych rękach. Wymagałoby to współpracy właścicieli z lokalnymi samorządami i wspólne występowanie o dofinansowanie. Obiekty znajdujące się w rękach prywatnych nie mają szansy konkurowania z placówkami muzealnymi jeśli chodzi o eksponaty, ich szansą jest organizacja lekcji tematycznych, eventów i mikro-eventów (np. rekonstrukcji wydarzeń historycznych), jak najszerze wdrożenie technologii multimedialnych oraz zwiększenie kwalifikacji przewodników. Zalecenia takie formułuje także A. Mikos von Rohrscheidt [2011b, s. 268] w odniesieniu do wszystkich obiektów militarnej turystyki kulturowej w Polsce. Tego typu nowożytnie militarne mogą z całą pewnością przyczynić się do poprawy jakości i wartości lokalnej oferty turystycznej. Jej rozwijanie jest niezwykle istotne w związku z tym, że turystyka do miejsc i obiektów militarnych odgrywać może ważną rolę w kształtowaniu postaw, w szczególności młodego pokolenia. Istotne jest uświadomienie prywatnym właścicielom iż dobrze przygotowana oferta edukacyjna może być istotnym sposobem na podniesienie oferty edukacyjnej.

W przypadku obiektów znajdujących się w rękach prywatnych należy również zwrócić uwagę na kwestię prawnej ochrony walorów przyrodniczo-kulturowych tych obiektów, co przyczyni się do zachowania pamięci o historii tego miejsca. W rozwoju turystyki należy dążyć do poszanowania dziedzictwa historycznego, które powinno dominować nad ekonomicznymi korzyściami związanymi z rozwojem funkcji turystycznej [Stach i in. 2014, s. 45]. Przeprowadzona analiza wskazała również iż w przypadku części obiektów pomimo istnienia interesującej oferty dla potrzeb turystyki i młodzieży ich dostępność komunikacyjna oraz infrastruktura towarzysząca wymaga poprawy.

Wnioski

Przeprowadzone badania pozwoliły na sformułowanie następujących konkluzji:

1. Zamki, twierdze, bunkry i muzea wojskowe to miejsca chętnie odwiedzane przez młodych turystów. Stwarza to szansę na wykorzystanie ich walorów edukacyjnych oraz rozwijanie lokalnej oferty turystycznej.
2. Badane obiekty militarne charakteryzują się zróżnicowaną ofertą w zakresie turystyki dzieci i młodzieży. Jest ona najbardziej rozbudowana w przypadku dużych, państwowych placówek muzealnych. Większość z nich organizuje specjalne lekcje tematyczne dla uczniów.
3. W części obiektów zarządzający dostrzegają konieczność przygotowania aktywnej oferty turystycznej – liczne eventy i mikro-eventy. W muzeach rozwijane są multimedialne metody prezentacji i edukacji.
4. W ostatnim okresie pojawia się coraz więcej obiektów militarnych pochodzących z okresu II wojny światowej, znajdujących się w rękach prywatnych i nastawionych przede wszystkim na działalność komercyjną. Mają one duży potencjał z punktu widzenia turystyki dzieci i młodzieży, wskazany byłby jednak rozwój ich funkcji edukacyjnej i podniesienie kwalifikacji przewodników.

Bibliografia

- Alejsiak B., 2011, *Innovativeness of the museum offer in the cultural education of children and youth: The example of selected museum facilities in Krakow*, „The Małopolska School of Economics in Tarnów Research Papers Collection”, 19, s. 11-20
- Chylińska D., 2006, *Nowożytnie fortyfikacje stałe - wybrane problemy*, „Turystyka i rekreacja”, 2/2006, s. 52-63
- Cynarski W., 2012, *Castles as the heritage of Polish fortification art and as a tourist attraction*, “IDO MOVEMENT FOR CULTURE. Journal of Martial Arts Anthropology”, 12 (4), s. 44–55
- Duda-Seifert M., 2015, *Kryteria oceny atrakcyjności turystycznej obiektów architektury w świetle literatury*, „Turystyka Kulturowa”, 4/2015, s. 74-87
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Atrakcje pierwotne militarnej turystyki kulturowej na terenie Polski*, [w:] T. Jędrusiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 127-183
- Kamel M., 2012, *Turystyka kulturowa dzieci szkolnych*, „Turystyka Kulturowa”, 8/2012, s. 5-22
- Kożuchowski K., 2005, *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Kruczek Z., 2014, *Frekwencja w atrakcjach turystycznych*, POT, Kraków – Warszawa
- Mikos von Rohrscheidt A., 2009a, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, 2/2009, s. 20-48
- Mikos von Rohrscheidt A., 2009b, *Polskie szlaki turystyczno-kulturowe: kryteria i zasady waloryzacji potencjału*, „Turystyka Kulturowa”, 4/2009, s. 4-28
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010a, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Proksenia, Kraków
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010b, *Obiekty obronne okresu średniowiecza w Polsce jako destynacje i atrakcje turystyki kulturowej*, “IDO MOVEMENT FOR CULTURE. Journal of Martial Arts Anthropology”, 10 (1), s. 102-117
- Mikos von Rohrscheidt A., 2011a, *Militarna turystyka kulturowa – zagadnienia ogólne*, [w:] T. Jędrusiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 13-46
- Mikos von Rohrscheidt A., 2011b, *Rozwój militarnej turystyki kulturowej w Polsce – wnioski i postulaty*, [w:] T. Jędrusiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 251-289
- Nowacka M., 1984, *Zasady kwalifikacji terenu na potrzeby rekreacji*, UMCS, Lublin

- Sołowiej D., 1992, *Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań
- Stach E., 2013, *Aktualne wykorzystanie obiektów i miejsc militarnych w Polsce w aspekcie militarnej turystyki kulturowej*, [w:] L. Narębski (red.) *Fortyfikacje nowożytne w Polsce: badania, realizacje, projekty i zagospodarowanie do współczesnych funkcji*, Toruń, UM Województwa Kujawsko-Pomorskiego, s. 213-223
- Stach E., Pawłowska A., Matoga Ł., 2014, *Rozwój turystyki w obiektach i miejscach militarno-historycznych – studium przypadku kompleksów projektu Riese w Górach Sowich*, „Polish Journal of Sport and Tourism”, 21, s. 36-47

Strony internetowe:

- www.1944.pl [18.05.2015]
- www.boyen.gizycko.pl/main_pl.html [12.12.2015]
- www.bunkry.pl [16.05.2015]
- www.bunkryustka.pl [12.12.2015]
- www.facebook.com/fortgerharda/reviews?ref=page_internal [12.12.2015]
- www.facebook.com/Twierdza.Srebrna.Gora/reviews, 16.05.2015
- www.facebook.com/Twierdza-Ustka-219615941388622/timeline/ [16.05.2015]
- www.fort-gerharda.pl [12.12.2015]
- www.fortwerner.pl [12.12.2015]
- www.zamek.malbork.pl, [16.05.2015]
- www.mamerki.com [12.12.2015]
- www.muzeumlotnictwa.pl [12.12.2015]
- www.muzeum-zamojskie.pl [16.05.2015]
- www.nid.pl [18.05.2015].
- www.parkhistorycznyblizna.pl [12.12.2015]
- pl.tripadvisor.com/Attraction_Review-g274726-d4432833-Reviews-Polish_Naval_Museum-Gdynia_Pomerania_Province_Northern_Poland.html [12.12.2015]
- www.sztolnie.pl [17.05.2015]
- www.wawel.krakow.pl [18.05.2016]
- www.zamekczocha.com [12.12.2015]
- www.zamkipolskie.com/ogro/ogro.html [16.05.2015]

Assessment of the selected military sites in Poland offered for the needs of children and youth tourism

Keywords: military tourism, children and youth tourism, tourist assessment

Abstract:

Military sites constitute a considerable tourism asset, particularly from the perspective of children and youth tourism. Their informative, educational and patriotic functions are particularly important. The present study reviews the main types of military attractions in Poland that could be interesting for young tourists, and analyse the offer of selected objects. Examples of good practices in this respect are presented. A tourism assessment was also carried out, with a focus on the attractions offered to children and youth. Based on the assessment results, the differences were identified between the studied sites with regard to tourism assets. Actions to improve the attractiveness of these sites are also recommended.